

تأثیر شاهنامه فردوسی بر ادبیات عیاری*

دکتر حسینعلی قبادی**

علی نوری***

چکیده

کاویدن و یافتن زمینه‌ها و ریشه‌های فرهنگ و ادبیات عامیانه، موضوعی بین رشته‌ای و مورد توجه محققان فرهنگ، جامعه‌شناسی و ادبیات است. شاهنامه فردوسی به عنوان «حماسه ملی ایران» یکی از معتبرترین مراجع فرهنگ، اساطیر، روایات داستانی، دین، تاریخ و تمدن ایران باستان و ایران پیش از اسلام است و از جنبه‌های گوناگون، در مرکز توجه ایرانیان - از عالم و عامی - بوده و بنابراین، هم بر زبان و ادبیات رسمی اثر گذاشته است و هم بر زبان و فرهنگ و ادبیات عامیانه و از جمله فولکلور (فرهنگ عامه). همچنین با نگاهی گذرا درمی‌یابیم که هم زبان پس از شاهنامه (اعم از زبان رسمی و غیررسمی) ادامه و دنباله زبان فردوسی (فارسی دری) است و هم درون‌مایه‌ها و موضوعات ادبیات رسمی و فرهنگ و ادب عامیانه، عمیقاً تحت تأثیر اندیشه‌ها، باورها، داستان‌ها، روایات و اساطیر انعکاس یافته در شاهنامه است. مسئله‌ای که در این مقاله بدان پرداخته می‌شود، دامنه، عرصه و گونه‌های اثرگذاری شاهنامه فردوسی بر ادبیات عیاری به عنوان یکی از انواع مهم ادبیات عامیانه است. بدین منظور، ابتدا اشاراتی به فرهنگ عامه و گستره آن شده، سپس ادبیات عیاری و عناصر و مؤلفه‌های آن به اجمال بررسی و پس از آن وجوه اثرپذیری آنها از شاهنامه، به تفصیل مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. همچنین برای پرهیز از طولانی شدن مقاله، ضمن قایل شدن به سه دوره تاریخی نثر گذشته فارسی، سه کتاب از میان داستان‌های عیاری - که کم و بیش به سبب ویژگی‌های برجسته مشترک، به عنوان نماینده داستان‌های عیاری در هر دوره قابل طرح و بحث توانند بود - برگزیده شد: داستان «سمک عیار» از دوره اول (پیش از صفویه)، داستان موسوم به «قصه حسین کرد شبستری» (از عصر صفوی) و داستان «امیرارسلان نامدار» (از عصر قاجار).

واژه‌های کلیدی: فرهنگ عامه، ادبیات عیاری، اسطوره، حماسه، شاهنامه فردوسی.

* - تاریخ وصول: ۸۶/۰۳/۲۷ تأیید نهایی: ۸۶/۱۰/۲۶

** - دانشیار دانشگاه تربیت مدرس تهران

*** - دانشجوی دوره دکتری دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه

شاهنامه فردوسی به عنوان «حماسه ملی ایران» از جنبه‌های گوناگون در مرکز توجه ایرانیان بوده، هم بر زبان و ادبیات رسمی تأثیر گذاشته و هم بر زبان و فرهنگ و ادبیات عامیانه و به طور کلی فرهنگ عامه (فولکلور).

با نگاهی دقیق درمی‌یابیم که هم زبان پس از شاهنامه (اعم از زبان رسمی و غیررسمی)، ادامه و دنباله زبان فردوسی (فارسی دری) است و هم بسیاری از درون‌مایه‌ها و موضوعات ادبیات رسمی و فرهنگ و ادبیات عامیانه، عمیقاً تحت تأثیر اندیشه‌ها، باورها، داستان‌ها و روایات و اساطیر مطرح در شاهنامه است.

زبان و ادبیات و فرهنگ فارسی - گرچه از آرا و اندیشه‌های متفاوت و شرایط تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی و سیاسی گوناگون در طول تاریخ متأثر بوده، همواره به شاهنامه تکیه زده و تحت تأثیر آن بوده است و فارسی‌گویان، همیشه بر خوان بی‌دریغ و رنگارنگی که فردوسی گسترده است، روزی فرهنگی خورده و بهره‌فرزانی برده‌اند.

دلیل این نقش اساسی که شاهنامه عهده‌دار آن است، انعکاس اندیشه‌ها و باورها و خلیقات ایرانی - اسلامی - شیعی فردوسی و نیز اسطوره‌ها و روایت‌های فراتاریخی و تاریخی ادوار مختلف ایران باستان و میانه - و به طور غیرمستقیم، ایران اسلامی تا اوایل قرن پنجم هجری در آن است علاوه بر رسالت حفظ، تحکیم و انتقال درست زبان فارسی که شاهنامه برعهده گرفته است.

به این دلیل - و نیز از آن رو که گفتنی‌های بسیار درخصوص شاهنامه و سراینده‌اش و مآخذ شاهنامه و سبک آن و نقش و تأثیر آن در بقای زبان و فرهنگ و ادب فارسی گفته شده^۱ - نگارندگان در این مقاله، بیشتر توجه خود را به تأثیر شاهنامه فردوسی بر فرهنگ و ادبیات عامیانه، به ویژه ادبیات عیاری معطوف می‌دارد.

از این میان، تأثیر شاهنامه بر فولکلور - به ویژه داستان‌های عیاری - هم متوجه جنبه‌های زبانی است و هم جنبه‌های اساطیری و روایی و داستانی و به طور کلی جنبه محتوایی. برای روشن شدن این وجوه، ابتدا لازم است به مآخذ و محتوای شاهنامه اشاره شود و سپس ضمن تعریف حماسه و اسطوره و تاریخ - که بخش‌های اصلی شاهنامه را تشکیل می‌دهند به بن‌مایه‌ها و عناصر حماسه و اسطوره و رابطه و نسبت آن دو با تاریخ پرداخته شود و پس از آن، ضمن تعریف فولکلور و بن‌مایه‌ها و عناصر آن،

مشترکات حماسه و فولکلور طرح گردد و سرانجام، تأثیر شاهنامه بر فولکلور به ویژه داستان‌های عیاری نموده شود.

علاوه بر اسطوره‌شناسان و انسان‌شناسان، مورخان، روان‌شناسان، باستان‌شناسان و محققان هنر و ادبیات و فرهنگ، از پایگاه و دیدگاهی ویژه و به وجهی خاص از اسطوره، پرداخته‌اند.^۲ چنانکه بحث جامع و تحقیق فراگیر در این زمینه، خود مستلزم تحقیقات دامنه‌دار و گسترده‌ای است و بسیار از گنجایش این فراتر است.

به طور کلی، سه مکتب عمده اسطوره‌پژوهی وجود دارد که هر یک از منظری به اسطوره می‌نگرند: مکتب روان‌شناختی یونگ که اسطوره را رؤیای جمعی می‌خواند؛ مکتب پدیدارشناختی و فلسفی الباده و هایدگر و باشلار که اسطوره را باوری دینی و فلسفی و جهان‌شناختی می‌شمارد و مکتب بینابین آنها یا مکتب تلفیقی و تعادلی، که ارنست کاسیرر و فردریش کروز نظریه پرداز آن‌اند. اصحاب این مکتب، اسطوره را از جنبه تمثیلی و سمبلیک آن مورد توجه قرار می‌دهند.^۳

به عنوان ماحصل بحث‌ها و نظریات مربوط به اسطوره، باید گفت: اسطوره روایتی یا جلوه‌ای نمادین از داستان و سرگذشتی مینوی است که معمولاً اصل آن ناشناخته و نامعلوم است و عمل، عقیده، نهاد یا پدیده‌ای طبیعی یا فوق طبیعی را شرح می‌کند و بیشتر، سخن از نخستینه‌ها دارد. از آغاز آفرینش، نخستین آدم، نخستین پادشاه، نخستین ابزار و ... و هاله‌ای از تقدس و جنبه الوهیت آنها را فراگرفته است. گرچه اسطوره‌های دیگری چون اسطوره‌های رستاخیزی و نوزایی و نجات‌بخشی وجود داشته است. م. لوفلر و دلاشو، اسطوره را واکنشی جبرانی در جهت رفع خیالی و توهمی ناتوانی‌های انسان و مقابله با درماندگی‌ها و ضعف او در برابر حوادث غیرمترقبه و نیز در برآوردن آرزوهایش می‌دانند و آن را تجسم احساسات و آمال برنیامده آدمیان و نیز نشانه ناآگاهی و جهل او از علل واقعی حوادث می‌شمارند.^۴

اسطوره از سویی، از درآمیختن افسانه‌های مجزا و یکپارچه شدن آنها حاصل می‌شود و از سویی، خود تکه تکه می‌شود و تبدیل به افسانه‌های مجزا می‌گردد؛ مانند افسانه‌های هزار و یک شب که همان هزار افسان ایران پیش از اسلام است و آن نیز خود از اسطوره‌های باستانی پرداخته شده است.^۵

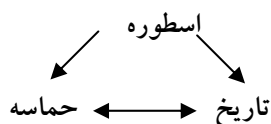
در باب حماسه و معانی لغوی و اصطلاحی آن نیز بسیار گفته و نوشته‌اند.^۶ مجمل آنکه حماسه هر ملت، بیان‌کننده و نشان‌دهنده آرمان‌ها و مجاهدت‌هایی است که قهرمانان آن ملت در راه کسب استقلال داشته‌اند و به همین دلیل حماسه‌ها، مخصوصاً حماسه‌های

متعلق به تمدن‌های بزرگ و باستانی، عمدتاً منظومه‌هایی بزرگ و چند سویه‌اند و در آنها همه عناصر، مواد و مسایل مربوط به تکوین و تعالی یک تمدن دیده می‌شود؛ اعم از عناصر اسطوره‌ای و فرامادی، مسایل و عناصر طبیعی و جغرافیایی، مواد فرهنگی و فکری و فلسفی و اخلاقی، زد و خوردها و برد و باخت‌ها و مسایل رزمی و بزومی و سرانجام، تاریخ حکومت‌ها و طبقات سیاسی و اجتماعی و حرف و مشاغل و جزء آن. به بیان دیگر، منظومه‌های حماسی بزرگ، دایرةالمعارف مادی و معنوی و اجتماعی و فردی و آفاقی و انفسی یک ملت در تمام ادوار آن، از تکوین تا مرحله نگاهشته شدن و سروده شدن حماسه است.

مهم‌ترین بن‌مایه‌های حماسه‌ها، اساطیر هستند. حماسه‌ها از اسطوره‌ها می‌زاینند و در دامن آنها می‌پرورند و می‌بالند. لذا از جهات مختلفی شباهت بسیار به اسطوره‌ها دارند و با دقت کافی، چنین به نظر می‌آید که حماسه‌ها نمودی تام و تمام از اسطوره‌ها هستند؛ گرچه بن‌مایه‌های دیگری نیز دارند؛ همچون خاطرات و روایات شفاهی کهن، داستان‌ها و رویدادهای تاریخی و آرمان‌های بشری. از این میان، مهم‌تر از همه، اسطوره‌ها هستند که چنانکه گفته شد، زاینده و پرورنده حماسه‌ها هستند و پس از آن، تاریخ و روایت‌های تاریخی است که از طرفی خود محصول و زاده حماسه‌ها هستند و از طرفی - به نوعی - یکی از سرچشمه‌ها و علل پدید آمدن حماسه‌ها محسوب می‌شوند. به سخن دیگر، رابطه‌ای سه جانبه بین اسطوره، حماسه و تاریخ برقرار است. از سویی حماسه، زاده اسطوره و بازگشتی به جهان مینوی اسطوره است و از سوی دیگر، رجعت از عالم اساطیر به پهنه و صحنه تاریخ.

اسطوره‌ها و محتوای انبوه و فربه و ذوبتون آنها، از طریق حماسه، از جایگاه مینوی خویش به دنیای طبیعی و مادی فرود می‌آیند و در صحنه تاریخ متجلی می‌شوند. در حماسه، جریان اسطوره‌ای رویارویی خدایان و نیز مبارزه پهلوانان دینی با خدایان و دیوان، به رویارویی پهلوانان با یکدیگر - که جریانی نیمه تاریخی است - بدل می‌گردد و در نهایت به جنگ شاهان و پهلوانان تاریخی می‌انجامد. به عبارت دیگر، «حماسه گرایشی است دیگرباره به خودآگاهی که در دل اسطوره که یکباره برآمده و بر جوشیده از ناخودآگاهی است، پدید می‌آید. گذاری است وارونه از ژرفا به رویه‌ها»^۷.

رابطه بین اسطوره، حماسه و تاریخ را می‌توان چنین نشان داد:

در این نمودار، حماسه اعم از طبیعی و تاریخی فرض شده است.

حماسه را به انواع مختلف تقسیم کرده‌اند؛ از جمله حماسه‌های اساطیری (طبیعی)، تاریخی (مصنوع)، دینی و عرفانی.^۸ حماسه‌ها، عناصر و ویژگی‌هایی نیز دارند که توجه به آنها، به ویژه در مقام مقایسه آنها با فولکلور و ادبیات عیاری، به کار این تحقیق می‌آید.

مهم‌ترین عناصر حماسه عبارتند از:

روایی بودن و داستان‌وارگی، دخالت نیروهای ماوراء طبیعی در آنها، نقش اساسی و محوری قهرمان و ابرمرد، وجود ضد قهرمان، جاودانگی خواهی، توازن بین جبهه قهرمان و ضد قهرمان از جهات مختلف، اعم از نیروهای مافوق طبیعی، ساز و برگ و توش و توان و کاردیدگی و تجربه در هر دو جبهه، آرمان خواهی و اعتلاجویی، فضا سازی در نبردها و توصیف‌های پرشور، ساختار حماسی، ذکر ابزارها و آلات و اصطلاحات جنگی، عنصر جدال، وجود گره (مشکل عظیم و سرنوشت ساز) و کوشش قهرمان برای گشودن آن؛ عمرهای طولانی پهلوانان و بعضاً پادشاهان، سفر، خواب و رویا و حوادث مرتبط با تعبیر رویاها، لحن مطمئن و پرطمطراق، شخصیت‌پردازی مناسب، اغراق و مبالغه، ساختار طولانی و بسط یافته، خلق صور خیال از عناصر طبیعی، و جز آن.^۹

علاوه بر این، ویژگی‌های دیگری نیز دارند مانند اعمال خارق‌العاده، ستیز ناسازها - در عین وابستگی ذاتی به همدیگر - چنانکه در عین رویارویی، «هر یک چونان پاد نماد» آن دیگری، بدان در سرشت و گوهر خویش نیازمند است»^{۱۰} و نیز روشن و دقیق نبودن و بعضاً درهم آمیختگی و نیز گستردگی زمان و مکان، به ویژه در حماسه‌های طبیعی و اساطیری، نقش جدی ملیت و قومیت و نژاد در پردازش شخصیت قهرمان، نام پوشی در نبردها، روین‌تنی قهرمانان، انسجام و وحدت و...

حماسه‌های بزرگ ملی با همه وحدت و انسجام و همه ویژگی‌های حماسی ساختاری و زبانی و محتوایی، از آغاز بدان صورت نبوده‌اند و منشاء بسیاری از آنها، یک یا چند سرود حماسی بوده که نخست به قطعات بزرگ‌تر و مستقل حماسی تکامل یافته و سپس از پیوستن دسته‌ای از این قطعات به یکدیگر، داستانی حماسی ایجاد شده است که در آن استقلال قطعات از بین رفته و خود داستان نیز به مرور - تا آخرین تدوین آن - تحت تأثیر عوامل و حوادث اجتماعی، تغییراتی پذیرفته است. به عنوان مثال ایلپاد هومر، شاهنامه فردوسی و مهابهارات هندیان با چنین ترتیبی پدید آمده است.

قطعات مربوط به پهلوانان ملی یا دینی و حتی شخصیت‌های تاریخی که به مناسبتی مقام قهرمانی می‌یافته‌اند، همیشه کاملاً از نو ساخته نمی‌شده، بلکه در موارد بسیاری، همان

سروده‌ها و قطعات قدیمی، بعد از اتفاقات و رویدادهای جدید و قهرمان‌ساز در حیات یک ملت، با تغییراتی چند به نام پهلوان روز درمی‌آمده است، مانند روایت‌های حماسی مربوط به بهرام چوبین^{۱۱}. لذا منظور از وحدت، وحدت نهایی پس از پردازش شاعر حماسه‌سراست.

واژه «فولکلور» (Folklore) که از آن به «فرهنگ عامه» و «ادبیات عامیانه» تعبیر کرده‌اند، از دو جزء تشکیل شده است: "Folk" به معنای مردم و توده مردم، عامه و نیز قوم و قبیله و "Lore" به معنی دانش، مطالعه و مجموعه اطلاعات و معلومات ملی و یا روایتی درباره موضوعی خاص و مجموعه معارف و فرهنگ یک قوم یا نژاد.^{۱۲} فولکلور، از سویی به ادبیات شفاهی یک قوم - که البته ممکن است پس از مدت‌ها، جمع‌آوری و تدوین نیز شود - مربوط است و از سوی دیگر به هنر و نیز فرهنگ و آداب و رسوم و آیین‌های آن قوم و ملت.

می‌توان فولکلور را به دو دسته کلی تقسیم کرد: دسته سنت‌های گفتاری که به بخشی از فولکلور اطلاق می‌شود که در قالب گفتار محقق شوند و دسته سنت‌های غیر گفتاری که شامل بخشی از فولکلور است که به صورت‌های دیگری مانند صورت‌های رفتاری، موسیقایی و هنری و مادی تجلی می‌یابند. از این دیدگاه فولکلور شامل روایت‌های داستانی، قصه‌ها، افسانه‌ها، اساطیر، حماسه‌ها، ضرب‌المثل‌ها، چیستان‌ها و معماها، ترانه‌ها، نوحه‌ها، اشعار مذهبی، بازی‌ها، نمایش‌ها، رقص‌ها و ورزش‌ها، دعاها و مراسم مذهبی، آداب تشریف، جشن‌های تولد و ختنه سوران و نام‌گذاری و مراسم ازدواج، تشریفات کفن و دفن و خاک‌سپاری و عزاداری و همچنین شیوه کار و کشاورزی و ساختمان‌سازی و نظایر آن می‌شود.

مهم‌ترین بن‌مایه‌ها و نیز زمینه‌های فولکلور را باید مانند «حماسه» در اسطوره‌ها جست. اسطوره از آنجا که ریشه و نیز محصول ناخودآگاه جمعی یک قوم و ملت است^{۱۳}، نه تنها سرچشمه زبانی حماسه‌ها و رویدادهای پهلوانی اسطوره‌ای و حماسی و نیمه-تاریخی و تاریخی است، بلکه منشأ زایش افسانه‌ها، قصه‌ها، مثل‌ها، چیستان‌ها و معماها و نیز رقص‌ها، نیایش‌ها و نمایش‌ها؛ آداب و مراسم اجتماعی و جشن‌ها و آیین‌های تشریف و قربانی و ازدواج و مرگ و... نیز هست.^{۱۴} ریشه هر کدام از بخش‌ها و فروع فولکلور را که بکاویم، سرانجام - مستقیم یا غیر مستقیم - به اسطوره می‌رسیم.

حال بخش‌های دیگر فولکلور را وامی‌نهیم و به اقتضای موضوع مقاله، به بررسی و مقایسهٔ اجمالی بخش ادبی فولکلور به‌ویژه ادبیات و روایات عیاری با حماسه‌ها می‌پردازیم. منظور نگارندگان از ادبیات عیاری، تنها داستان‌های بلند است، نه افسانه‌ها و قصه‌های کوتاه.^{۱۵}

عیار در لغت به معانی بسیار آینده و رونده، جلد و چابک، شوخ و دل‌فریب و دزد و حيله‌باز و فریبنده و محیل آمده است^{۱۶} و در اصطلاح نام یکی از طبقات اجتماعی است که از قرن دوم در سیستان پدید آمد.^{۱۷} این گروه معمولاً دسته‌هایی تشکیل می‌دادند و گاهی به یاری امرا یا دسته‌های مخالف آنان برمی‌خاستند.

عیاران مردمی جنگ‌جو و شجاع و جوانمرد و ضعیف‌نواز بودند و به صفات رازداری و دستگیری بیچارگان و یاری درماندگان و امانتداری و وفای به عهد آراسته و در چالاکی نام‌بردار بودند. گاه نیز از عیاری، با عناوین جوانمردی و فتوت یاد شده است. صاحب قابوسنامه، اصل جوانمردی را سه چیز دانسته است: «یکی آنکه هر چه گویی بکنی و دیگر آنکه خلاف راست نگویی، سوم آنکه شکیب را کاربندی زیرا که هر صفتی تعلق دارد به جوانمردی، به زیر آن سه چیز است»^{۱۸}.

فتوت و عیاری در طول تاریخ و به حسب مقتضای حال، اشکال گونه‌گون یافته و همین نکته، کار تحقیق در آن را مشکل کرده است. از سوی دوشادوش تصوف رواج می‌یافته و مریدپروری می‌کرده است؛^{۱۹} و ثانیاً دوشادوش آثار منظوم و مثنوی صوفیانه، «فتوت‌نامه»هایی نیز نوشته شده که محتوایی بسیار نزدیک به آراء و افکار و اقوال صوفیان و در بسیاری موارد، عین آراء و افکار آنان دارند و ثالثاً در ادوار بعد هم، مثلاً در دورهٔ صفویه - که به گونه‌ای، بیشترین مخالفت با آنان صورت گرفت - به هیأت و کسوت‌های دیگری باقی ماندند. آنان با اصناف نیز ارتباط نزدیک داشتند چنانکه یکی از اساسی‌ترین شروط فتوت، داشتن حرفه و پیشه‌ای بود.

ملامتیه نیز به عنوان گروه خاصی از تصوف که از جهاتی با دیگر نحله‌های متصوفه تفاوت داشت، در نظر و عمل، بسیار به عیاران و فتیان نزدیک می‌شوند؛ چنانکه وقتی از یکی از اینان می‌پرسند «فتی» کیست؟ می‌گوید «آن که نه در باطن وی دعوی باشد و نه در ظاهرش تصنع و ریا؛ چنانکه از آن سر که بین او و خداوند هست، سینهٔ خودش آگاه نباشد تا به خلق چه رسد».^{۲۰}

عیاران، علاوه بر قراردادن در متن جامعه و متأثر بودن از آداب فرهنگی و تحولات اجتماعی و سیاسی، هم به شدت تحت تأثیر تعالیم و آراء و اخلاق و آداب صوفیه قرار داشتند و هم تحت تأثیر عقاید شیعی و رفتار و گفتار امامان شیعه - به ویژه شاه مردان، علی (ع) - بودند و هم از فرهنگ و تاریخ و اساطیر ایرانی، به ویژه از طریق شاهنامه فردوسی، متأثر بودند. گذشته از آنکه در متن ناخودآگاه جمعی قوم ایرانی بودند و ناخواسته، ایرانی (حماسی و اخلاقی) می‌اندیشیدند. ضمن اینکه بخشی از مفاهیم اساطیری و حماسی نیز از طریق آثار صوفیانه به فتیان رسید.

در بسیاری از کتاب‌های متصوفه کم و بیش آراء و اندیشه‌ها و تعالیم جوانمردان و فتیان آمده است؛ از جمله در رسالهٔ قشیریه، کشف المحجوب هجویری، فصل الخطاب بوصل الاحباب اثر خواجه محمد پارسا، طبقات الصوفیه سلمی، عوارف المعارف سهروردی و جز آن.^{۲۱}

خود آنان نیز - صرف نظر از آثار پراکنده در زمینه‌های مختلف - دو دسته تألیف و تصنیف دارند: دسته‌ای با مضمون و محتوای تعلیمی و حاوی اصول و تعالیم و شرایط و آداب فتوت و عیاری و دسته‌ای، داستان و روایت مربوط به شیوه زندگی عیاران و سرگذشت افسانه‌وار پهلوانان گم‌نامی که کم و بیش ویژگی‌های جوانمردان را در خود داشتند. از این دو، دسته دوم بیشتر به فولکلور و فرهنگ عامه نزدیک است و دسته نخست، بیشتر تعلیمی و تدریسی است و برای پرورش مریدان و آموختن اصول و آداب عیاری به آنان، فراهم شده است.^{۲۲}

از آثار دسته دوم، از آنجا که هم با فرهنگ شفاهی (فولکلور) پیوند عمیق دارند و هم به شدت از عناصر و نیز طرح داستان‌ها و روایات حماسی متأثرند، هم سرشار از نشانه‌ها و مفاهیم عامیانه‌اند و هم رگه‌های محکم و جدی حماسی دارند، علاوه بر مایه‌ها و محتوای عیاری و فتوت مآبانه در جای جای آنها که مجموعاً هیأتی رمانس‌گونه دارند از این دسته می‌توان به آثاری چون سمک عیار نوشته فرامرز بن خداداد، داراب نامهٔ بیغمی نوشته مولانا محمد بیغمی، قصه حسین کرد شبستری، امیر ارسلان نامدار (امیر ارسلان رومی) نوشته میرزا محمدعلی نقیب الممالک، نقال ناصرالدین شاه، سام سوار و دختر خاقان چین، بختیارنامه، اسکندرنامه، طوطی‌نامه و هزار گیسو و چهل گیسو، هزار و یک شب عبداللطیف طسوجی اشاره کرد و حتی با اندکی تسامح، می‌توان برخی منظومه‌های عاشقانه، چون همای و همایون خواجه و گل و نرروز از همین شاعر و نیز داستان‌های

مربوط به شخصیت‌های دینی و تاریخی همچون مختارنامه و سیره حمزه (رموز حمزه) و ابومسلم‌نامه را نیز در شمار آثار و در سلک ادبیات عیاری درآورد.^{۲۳}

توضیح اینکه، ضمن ادای احترام به مقام علمی جناب آقای میرصادقی، برخلاف تعبیر ایشان^{۲۴}، این‌گونه داستان‌ها را «رمانس» یا با تسامح بیشتر «داستان بلند عیاری» می‌خوانیم. در اینجا، ابتدا به ویژگی‌ها و عناصر داستان‌های عیاری پرداخته و سپس به میزان اثرپذیری آنها از شاهنامه اشاره می‌شود. بدین منظور، از ادواری که بیشترین توجه به این نوع ادبیات شده است، یعنی از اواخر قرن ششم تا اواخر عصر قاجار نمونه‌هایی را به عنوان نمایندگان ادبیات عیاری در این دوره‌ها برمی‌گزینیم و تأثیر شاهنامه را در آنها می‌کاویم.

داستان «سمک عیار» را بهترین نمونه از میان داستان‌های پیش از عصر صفوی، یعنی سمک عیار و داراب‌نامه و بختیارنامه و طوطی‌نامه و مختارنامه و «حسین کرد شبستری» را دست‌کم مشهورترین داستان از میان آثار عصر صفوی، یعنی اسکندرنامه و حسین کرد و رموز حمزه و سلیم جواهری و «امیر ارسلان نامدار» را به عنوان یکی از مشهورترین آثار عصر قاجار، از میان هزار و یک شب، امیر ارسلان، ملک جمشید، بدیع‌المک و بدیع‌الجمال و جزء آنها یافته و برگزیده‌ایم. این آثار، به زعم ما، کم و بیش حائز بیشترین ویژگی‌های داستان‌های بلند عیاری هستند؛ گرچه برخی ویژگی‌ها، عصری است و بر اثر اختلاف سلیقه‌ها و پسندهای ادوار مختلف، در ذهن نقالان و گویندگان و نویسندگان این داستان‌ها و مآلاً در آثارشان راه یافته است؛ مثلاً برخی اصطلاحات، برخی از گرایش‌های مذهبی و سیاسی، آلات و ابزارهای جنگ و جزء آن.

مهم‌ترین ویژگی‌های داستان‌های بلند عیاری:^{۲۵}

۱- حوادث استقلال‌یافته یا اپیزودی (episodic) که رابطه‌ای غیرمستقیم باهم دارند. رابطه‌ای که پیرنگ ابتدایی این‌گونه داستان‌ها را پدید می‌آورد.

۲- ابهام و تیرگی زمان و مکان (بی‌زمانی و بی‌مکانی)؛

۳- کهنگی بن‌مایه و اصل روایت‌ها مانند اسکندرنامه، رموز حمزه، رستم‌نامه و حسین

کرد.

۴- ایستایی شخصیت‌ها و حتی قهرمانان.

- ۵- شباهت و همسانی قهرمان‌ها در سخن گفتن. گرچه در برخی (مثل سمک عیار) تنوع شخصیت‌ها زیاد است و در برخی (مثل امیر ارسلان)، تنوع کمی هست؛
- ۶- درون‌مایه سه وجهی (عشقی - حماسی - اخلاقی) یا دو وجهی (عشقی - حماسی) که البته، نوع سه وجهی آن غلبه بیشتری دارد و این سه وجه، در بخش اعظم این آثار، آنها را چونان منشوری زیبا متجلی می‌کند.
- ۷- مطلق‌گرایی در خوبی و بدی شخصیت‌ها و نیز پیرنگ ضعیف داستان.
- ۸- اغراق و غلو که در برخی آثار مانند سمک عیار، معتدل و در برخی دیگر مانند حسین کرد و هزار و یک شب و امیر ارسلان و ملک محمد و ملک جمشید و بدیع الملک و بدیع الجمال، نامتعارف و وهم‌انگیز است.
- ۹- قهرمان، فردی عیار است. یعنی هم چابک و چالاک و رزم‌آور است و هم جوانمرد و «فتی» و هم چیزی از دلدادگی و بهره‌ای از عشق با خود دارد. در عین حال رازدار، در همه کاری استاد، متواضع و خردمند است.
- ۱۰- عناصر غیرطبیعی و ماوراء طبیعی در آنها زیاد است. مانند دیو، موجودات آدم-خوار، سیمرخ و... .
- ۱۱- سفرهای دور و دراز و پرمخاطره.
- ۱۲- درون‌مایه (theme) اصلی، «عشق» و «زن» است. گرچه در راه دراز رسیدن عاشق و پهلوان به معشوق، حماسه و اخلاق نیز محملی می‌یابد و گاه حماسه بر عشق چیره می‌شود.
- ۱۳- اشارات اساطیری، مستقیم یا ضمن برخی رسوم و رفتارهای خاص و یا چاره‌اندیشی‌ها.
- ۱۴- تقابل خیر و شر. بدین صورت که قهرمان و یاران او جبهه خیر و مثبت‌اند و مخالفان و دشمنان او جبهه شر. حتی وزیران و مشاوران نیز دو جبهه دارند. وزیران نیک مانند شمس وزیر، هامان و ارسطو و وزیران بد مانند قمر وزیر، مهران و جالینوس، در امیر ارسلان و سمک عیار و اسکندرنامه.
- ۱۵- باورهای عامیانه، خرافه‌ها، جادوگری، افسون و طلسم و جز آن در این آثار فراوان است.
- ۱۶- وجه برجسته رزمی و حماسی. هم نبردهای تن به تن و هم یکه‌تازی‌ها و لشکرگیری‌های فراوان، نام پوشی قهرمانان، رجز خوانی آنان و آزمودن همه سلاح‌ها.
- ۱۷- چاره‌گری و تدبیر و گاه دست یازی به فریب و مکر.

- ۱۸- آرمان‌خواهی. آرمان‌های مردمی و عامیانه در کنار اهداف رمانتیک و خواسته‌های اخلاقی.
- ۱۹- آزمون و امتحان و ابتلا.
- ۲۰- وجود عناصری چون قصه‌گو، تاجر، قصرهای بزرگ، لباس‌های مبدل و... . عنصر مهم و تأثیرگذار «خواب و رؤیا» و جز آن.
- ۲۱- زبان‌های عامیانه و ساده‌ای دارند که گاه از اغلاط فاحش دستوری و املایی نیز برکنار نیست و گاه لحن محاوره دارد.
- ۲۲- وجود اختلاف‌های اساسی و چشم‌گیر در نسخه‌های یک داستان (چون عمدتاً شفاهی نقل می‌شده و تبدیل به طومار می‌گردیده‌اند).
- ۲۳- تکرارهای ملال‌آور و خطاهای فنی از نظر نقل داستان و داستان‌پردازی.^{۲۶}

تأثیر شاهنامه بر داستان‌های بلند و رمانی گونه عیاری^{۲۷}

شاهنامه فردوسی، هم از نظر زبانی - چه در سطح واژگان و نام‌ها و اصطلاحات و چه از نظر صرف و نحو- هم از نظر محتوایی، اعم از اهداف و آرمان‌ها، بن‌مایه‌های اساطیری و تاریخی و پهلوانی و نحوه رزم آزمایی و هم از حیث ادبی و داستان‌پردازی مانند تشبیهات حماسی، اغراق، شخصیت‌پردازی، توصیف و جز آن، بر این آثار تأثیری ژرف گذاشته است. ضمن اینکه غیرمستقیم نیز - به واسطه ادبیات عرفانی و صوفیانه که به گونه‌ای، وارث و جانشین ادبیات حماسی است - بر آن‌ها تأثیرگذار بوده است. این تأثیرگذاری، گرچه در ظواهر و الفاظ و نام‌ها و ابزارها و دیگر عناصر حماسی و اوصاف پهلوانان آشکارتر است، در شیوه بیان (جمله‌های ساده، روشن، کوتاه و موجز) و وصف (اوصاف جاندار، زنده و گیرا و مؤثر) نیز دیده می‌شود. گرچه شاهنامه به نظم است و این آثار به نثر و شاهنامه در اوج جزالت و استحکام و زیبایی آهنگ و شیوایی و پختگی زبان و بیان و شکوه حماسی و عظمت فکری و عاطفی است و فشرده همه هنر و ادب و فرهنگ و اندیشه و عاطفه ایران تا روزگار سراینده آن است و این آثار عامیانه‌اند و هم از حیث زبان و ساختار و هم از نظر محتوا و معنا در حد قیاس با آن نیستند اما اگر ویژگی نیرومند و مؤثری از هر نظر (زبان و بیان و وصف و ساختار و معنا و جزء آن) دارند، بی‌تردید از این تنها سرمشق کامل حماسه فارسی، و نمونه والای قصه‌گویی و روایت

گرفته‌اند که از قضا در فرهنگ عامه نیز سخت مؤثر بوده و کتاب بالینی اکثر ایرانیان مسلمان - پس از قرآن کریم - بوده است.

الف) نشانه‌هایی از تأثیر زبانی شاهنامه بر داستان‌های عیاری

۱- از نظر واژگانی (واژه‌های حماسی، نام آلات و ابزار جنگی، نام و لقب پهلوانان و

شاهان و امیران):

- در سمک عیار^{۲۸}: پالهنک (۱۲/۱)، تیغ (۱۳۶/۱)، زره (۷۴/۱)، سلیح (۲۱۷/۱ و ۴۴۲)، سلاح (۱۳۶/۱ و ۷۴/۱)، شمشیر (ج ۱/صص ۲۱۷، ۵۴ و ۴۴۲)، فتراک (۱۲/۱)، کمان (۱۳۶/۱)، کمان چاچی (۱۳/۱)، هامان (۱/۱)، ۶، ۷، ۱۹، ۲۸ و ...، کمند (۱۲/۱ و ۷۴)، بهمن (۱/۱ و ۷۲)، آرش (۱۲/۱) و نیز میدان جنگ (۲۳۴/۱ و ۵۷/۲ و ۵۸)، اسب (۱۵۹/۱ و ۵۸/۲) پیل (۳۹۴/۱ و ۳۹۵). همچنین فغفور (۷۸/۱)، اندیشیدن: هراسیدن (۱۵/۱ و ۱۱۵) و جز آن.

- در حسین کرد^{۲۹}: خنجر (صص ۱۰، ۱۲، ۱۹، ۳۱ و ۵۶)، شمشیر (صص ۱۰، ۱۲، ۲۹، ۴۱ و ۵۳)، تیغ (صص ۱۲، ۲۹ و ۶۵)، طبل (صص ۱۶، ۲۴، ۳۰، ۳۱ و ۴۱)، سلاح (صص ۳۰، ۳۹ و ۷۶) افراسیاب (صص ۱۴۴) بهزاد (۱۴۶-۱۵۲)، پهلوان (صص ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۳۹ و ۱۰۷) و تهمتن (صص ۴۳، ۴۸، ۶۱، ۷۱، ۸۶ و ۱۰۷)، جنگ و مترادفات آن (صص ۱۰، ۱۶، ۱۰۴، ۱۰۹ و ۱۱۱)، کمان (صص ۱۲ و ۷۹)، کمند (صص ۱۳، ۱۹، ۵۶ و ۱۱۶).

- در امیر ارسلان نامدار^{۳۰}: تیغ (صص ۱۲۱، ۱۴۴ و ۳۳۳)، خنجر و گرز و کمند (صص ۱۳۵، ۲۳۸ و ۲۴۶)، شمشیر (صص ۳۶، ۵۲، ۸۲ و ۲۳۰)، اژدها (صص ۱۸۹، ۳۲۰ و ۳۲۱)، دیو و عفريت (صص ۲۶۲، ۳۲۰، ۲۸۶، ۳۰۰، ۳۲۲، ۳۳۲ و ۳۳۵)، و نیز رستم (صص ۱۱۲، ۱۶۸ و ۲۳۸)، زال (صص ۱۶۸)، سهراب (صص ۱۱۷، ۱۶۸ و ۲۳۹)، کاووس (صص ۱۰۶، ۱۳۲ و ۱۷۴) هوشنگ (صص ۱۰۳، ۱۱۶، ۱۲۷ و ...) و نیز خدیو (صص ۲۲ و ۲۳) و جزء آن.

۲- از نظر صرفی و نحوی (درستی و سادگی واژگان و روشنی و روانی جملات در

عین زیبایی و صلابت و معنی رسانی)

- شاهنامه:

- به نام خداوند جان و خرد   کزین برتر اندیشه بر نگذرد

(دفتر ۱ / بیت ۱)

- خرد گر سخن بر گزیند همی همان را گزیند که بیند همی (۸/۱)
 - چو آیی به کاخ فریدون فرود نخستین زهر دو سپرده درود (۳۴۴/۱)
 - بدو حمله آورد مانند باد بزد نیزه و بند جوشن گشاد (۲۵۶/۲)
 - مرا خاکسار دو گیتی مکن از این مهربان مام بشنو سخن (۲۵۷۰/۱) ^{۳۱}
 - سمک عیار: «و او را پیش انگشتی آوردند و انگشتی به دست وی دادند» (۲۲/۱).
 «پس شاهزاده بر تمر تاش آفرین کرد. پس احوال با لشکر بگفت» (۳۳/۱).
 «خورشید شاه بر وی دعا کرد و گفت ای برادر، کار مرا افتاده است. عاشق منم و از خان و مان بدین هوای دل آواره گشته‌ام و ترا با خود در رنج و بلا افکنده‌ام» (۳۵/۱).
 «خروش از میدان برآمد و خلق به هم برآمدند و عیار پیشگان کاردها برکشیدند و گرد شاهزاده [را] فروگرفتند» (۷۲۹/۱).
 «سمک برخاست و گفت ای خمار جبه‌ای و کلاهی بی‌اور» (۲۲۵/۱) و ...
 - حسین کرد: این ویژگی، در حسین کرد کمتر دیده می‌شود و به جای آن رنگ زبان شکسته و عامیانه غلبه دارد. و اینک چند نمونه:
 «از راست لبش سرازیر شد گفت سه شب است با تو جنگ می‌کنم» (ص ۴۳)؛ «عبدالله چند غلام از برای حسین معین کرد گفت بهیار ما را کافی است. تهمتن برخاست دست در گردن عبدالله انداخت» (ص ۹۸)؛ «میرزا حسین گفت: شما تازه از ناخوشی برخاستید نمی‌توانید جنگ بکنید» (ص ۱۳۲).
 امیر ارسلان: «خواجه گفت: فرزندم اگر از این جهت افسرده‌ای به مکتب نرو و درس مخوان» (ص ۱۹) «روز دیگر ارسلان حکم رحیل فرمود سی هزار سپاه به حرکت درآوردند. هر روزی می‌رفتند. دو منزل یکی طی مراحل می‌نمودند و به هر آبادی می‌رسیدند قدری آذوقه می‌خریدند» (ص ۳۱) «ارسلان گفت: ای برادر من اهل مصرم و از سلسله تجار و فیروز نام دارم» (ص ۲۰۶).

۳- از نظر ایجاز و کوتاهی و فشردگی جملات

- شاهنامه:

- «وزان پس فریدون بگرد جهان بگردید و دید آشکار و نهان»
 (۱/ص ۵۹/ بیت ۴۳)
 «همه شب همی گفت و پاسخ شنید چنین تا شب تیره اندر چمید» (۱۸۱۷/۴)
 «کمان آر و برگستوان آر و گبر کمند آر و گرز گران آر و بیر» (۳۳۲۶/۴)

«سپه کرد و سر سوی بهمن نهاد ز رزم تهمتن بسی یاد کرد» (۷۷/۵)

– **سمک عیار:** «جولان کرد ولعب نمود و مردخواست» (۴۲۹/۱).

«مرزبان شاه برفت تا به عراق رسید با آن مال بسیار به خدمت سمارق رفت» (۱/ص ۸).
«پس بر آن شخص گفت مرا نام آتشک است. خدمتکار قطرانم، آمده‌ام تا ترا دست‌بسته پیش وی برم» (۶۳/۱) «این بگفتند نیزه بر نیزه یکدیگر افکندند و بسیار با هم بکوشیدند تا نیزه‌ها در دست ایشان بشکست و بر یکدیگر ظفر نیافتند» (۲۵۷/۱).

– **حسین گره:** «حسین در جلوی بارگاه رسید. قاپوچی سر راه او را گرفت. حسین چوب را بلند کرد که مسیح نعره زد که چه می‌کنی. گفت این مرد که نمی‌گذارد من داخل شوم» (ص ۲۷).

«پرسید: کیستی و در این وقت شب کجا بودی؟ حسین گفت ما را نمی‌شناسی؟ گفت اگر نشناسم بعید نیست» (ص ۶۲).
«گفتند نهنگ در روی آب آمده کشتی ما را طوفانی می‌کند همه غرق می‌شویم» (ص ۷۹).

– **امیر ارسلان:** «خدایو مصر پرسید: در این سفر چه شنیدی؟ عرض کرد...» (ص ۱۵) و «ارسلان برخاسته نشست و دستمال پیش چشمش گرفت به قدر دو ساعت گریه کرد. گفتند: تو را چه می‌شود؟ چرا گریه می‌کنی؟ ارسلان از اول تا آخر حکایت را گفت» (ص ۹۵) و «القصه بعد از سه روز زخم ارسلان خوب شد، به حمام رفت خود را شستشو داد و بیرون آمد» (ص ۲۵۴).

۴- از حیث صنایع بدیعی به ویژه غلو و اغراق

– شاهنامه: الف) بدیع لفظی:

سجع متوازن: «ببالد ندارد جز این نیرویی
سجع متوازی: «بکنند موی و شخودند روی
جناس مطرف: «هم از نوشزاد آمد این داستان
«گر این پادشاهی ز تخم کیان
نپوید چو پویندگان هر سویی» (۵۴/۱)
به ایران برآمد یکی‌های وهوی» (۵۱۶/۱)
که یاد آمد از گفته باستان» (۷۷۴/۶)
بخواهد شدن تا نبندم میان» (۲۶۰/۷)
جناس اختلافی وسط:

بکنند موی و شخودند روی
هم حروفی و هماوایی:
از ایران برآمد یکی‌های وهوی (۵۱۶/۱)

– ستون کرد چپ را وخم کرد راست
خروش ازخم چرخ چاچی بخاست (۱۴۱۶/۱)

- چو آورد سوفار نزدیک گوش برآمد زچرم گوزنان خروش (۱۴۱۷/۳)
- مرا مادرم نام مرگ تو کرد زمانه مرا پتنگ ترگ تو کرد (۱۳۹۵/۱)

(ب) بدیع معنوی:

تناسب (مراعات نظیر):

- نیید آر و رامشگران را بخوان   پیمای جام و بیارای خوان (۴۱۶/۱)
ز دیوارها خشت و از بام سنگ   بکوی اندرون تیغ و تیر خدنگ (۴۶۱/۱)
نگه کن که تن خود ابا سر چه گفت   که با مغزت ای سر خرد باد جفت (۲۴۱۴/۴)
کمان آر و بر گستوان آر و گبر   کمند آر و گرز گران آر و بیر (۳۳۲۶/۴)
غلو و اغراق:

- شود کوه آهن چو دریای آب   اگر بشنود نام افراسیاب (۳۴/۱)
به گرز گران دست برد اشکیوس   زمین آهنین شد سپهر آبنوس (۱۳۸۳/۳)
ز سم ستوران در آن پهن داشت   زمین شد شش و آسمان گشت هشت (اص ۲۳۶)
که گفتت برو دست رستم ببند   نبندد مرا دست چرخ بلند (۳۱۳۶/۴) البته مصراع
نخست در نسخه ژول مول چنین آمده است: که > گوید برو پای رستم ببند < که هم
مخالف نسخه‌های دیگر است و هم با سبک فاخر فردوسی سازگار نیست.

- سمک عیار: الف) بدیع لفظی

- گونه‌ای موازنه: «دایه از پای درافتاد. بی‌مراد خود جان بداد» (اص ۶۵) و «گفت ای
استاد هر چه بادا باد» (ص ۹)
جناس مطرف: «جمله گوش و هوش به وی داده بودند» (۶۷/۱)
تکرار: «این بدان می‌گفت تو او را چوب زن، آن بدین» (۲۴۹/۱)
سجع مطرف: «ایشان سوگندها خوردند به یزدان دادار کردگار» (۲۵۱/۱)^{۳۲}
- هماوایی و هم حروفی: «درق در پس پشت و ساق و ساقین و ساعدین و تیغ
حمایل کرده» (۳۵۳/۱)

(ب) بدیع معنوی

تناسب (مراعات نظیر): «آنچه به کار بود برگفت، از کارد و کمند و سوهان و گاز و آنچه به کار بایست» (ص ۹۰) و [نصور] بر گوشه ای ایستاده، تا سپاه فرود می آمدند و بارگاه و خیمه و خرگاه و نوبتی و قلعه روان و سراچه و سراپرده و مطبخ می زدند» (ص ۲۶۰) و «زرهی پوشیده، و خودی بر سر نهاده و کمان و بازو افکنده، و درق در پس پشت و ساق و ساقین و ساعدین و تیغ حمایل کرده» (ص ۳۵۳/۱).

- مبالغه و غلو:

«سرخ کافر آن روز بر اسبی سوار گشته بود، چند کوهی، و چهارده پاره سلیح بر تن راست کرده به میدان درآمد و جولان کرد و لعب نمود و مرد خواست» (ص ۴۲۹/۱).

«پس هر چهار با بیست هزار سوار روی به طلایه نهادند... پس هر چهار در خواب شدند و...» (ص ۴۲۳). [خورشید شاه] عارضان را بفرمود تا بشمار آورند که چه مقدارند که به مرگ آمده اند، بشمردند. مقدار شانزده هزار و هشتصد و بیست و نه مرد به قتل آمده بودند» (ص ۴۵۴/۲).

«مگر سمک را یکی از جمله کمالات این بود که مشتی خاک از هر بامی برمی داشت و بو می کرد و می دانست که داخلی آن چیست. پس خاک یکی دو بام بو کرد آخر خزانه را بیافت و سوراخ کرد و داخل شد» (ص ۱۳/۳).

- حسین کرد:

- تکرار: «اگر دانی دانی اگر ندانی بگویم تا بدانی» (ص ۲۹) و «کمر باز نموده، چین چین حلقه حلقه مانند زلف عروسان مهوش».

- نوعی موازنه: «قد مانند چنار، سر چو گنبد دوار، بازو چون میل منار» (صص ۶۱ و ۱۷).

- اغراق و مبالغه و غلو: «القصه بیرازخان با دُه کس از یک مستغرق دریای آهن و فولاد شدند و مانند سیلاب از کوه سرازیر شده آمدند» (ص ۱۳) و «آنها تیغ کشیدند که حسین سه نفر را با پشت تیغ انداخت» (ص ۵۲) و «شنیده ام در کشمیر درویش دال سنگی... آتش زنده دوازده هزار رودخانه است» (ص ۱۱۶).

- امیر ارسلان:

- گونه ای موازنه: «بایست بینم کیستی؟ پریزادی، آدمیزادی، چیستی؟» (ص ۲۴۷).

- انواع سجع و جناس: «چشم پطرس شاه بر آفتاب جمال با اعتدال هیجده ساله جوانی افتاد و چشم پطرس شاه بر آفتاب جمال و قد با اعتدال و برز و بال و یال و کویال و زلف و خال و جوانی و برومندی امیر ارسلان افتاد» (ص ۱۰۵) و «آفتاب گلرنگ پا بر فلک با فرهنگ، از دریای پرنهنگ، و کوه های پرپلنگ، سر به درآورد» (ص ۱۱).

- اغراق و غلو: «چیزی مرا از سلطنت باز نداشت مگر عشق فرخ لقا فرنگی دختر پطرس شاه که کمند محبتش به گردن من افتاد، و تصویر او را دیدم عاشق شدم و پشت پا به پادشاهی زدم» (ص ۶۸) و «ارسلان گفت: اگر مرا نمی شناختی چگونه با سیزده نفر به قلب چهارصد نفر زدی» (ص ۱۵۸)

۵ - شیوه توصیف

- **شاهنامه:** در شاهنامه با توصیف - چه توصیف پهلوانان و لشگریان و صحنه‌های رزم و بزم و چه توصیف طبیعت و شخصیت‌های دیگر - شاهان و زنان و... و جزآن، چنان زنده، گیرا و تأثیرگذار است که خواننده گویی آنها را مجسم در برابر خود می بیند:

- چو خورشید زد عکس بر آسمان پراکند بر لاژورد ارغوان (۱/ص ۹۹ بیت ۹۸۵)

- پس پرده او یکی دختر است که رویش زخورشید نیکوتر است

- زسر تا به پایش به کردار عاج به رخ چون بهشت و به بالا چو ساج.. (۱/۱۲۳)

- سبک تیغ تیز از میان برکشید بر پور بیداردل بردید (۲/۱۱۵۲)

که ژول مول آن را چنین آورده است: سبک تیغ تیز از نیام برکشید/ بر شیر بیداردل بردید

- ستون کرد چپ را و خم کرد راست خروش از خم چرخ چاچی بخاست (۳/۱۴۱۶)

همچنین توصیف نبرد سهراب و گردآفرید، لشکرآرایی و نبرد طولانی و جانکاه رستم و سهراب، نبرد رستم و کاووس، نبرد رستم و اشکبوس، نبرد رستم و افراسیاب، نبرد رستم و اسفندیار و...^{۳۳}

در آثار یادشده نیز غالب وصف‌ها زنده و جاندار و تأثیرگذارند؛ از جمله:

- **سمک عیار:** توصیف پهلوانان هنگام رفتن به میدان جنگ (ج ۱/ص ۲۳۱ و ج ۲/صص ۵۷ و ۵۸)؛ وصف دمیدن صبح (۱/۱۶۸)؛ وصف غروب و شب (۱/۲۴۱ و ۱۷۶ و ۱۴/۳).

- **حسین گود:** توصیف ترس عبدالله خان و رفتن به خانه اعظم وزیر (ص ۸)؛ وصف رویارویی اتفاقی حسین کرد با اخترخان و آنچه بین آن دو گذشت (ص ۴۴)؛ وصف همراهی بهیار و حسین در نبرد سری در تالار؛ توصیف رویارویی حسین کرد و ارتش در چهار سوق (ص ۱۳۳).

– **امیر ارسلان:** وصف کشته شدن الماس خان، ایلچی فرنگ در دربار خدیو مصر به دست امیر ارسلان (صص ۲۶-۲۸)؛ توصیف رویارویی امیر ارسلان و فولاد زره (صص ۲۳۹ و ۲۴۰)؛ مجادلات بین شمس وزیر و قمر وزیر در حضور پطرس شاه (صص ۸۵-۹۴) و توصیف دیدار فرخ لقا و امیر ارسلان (صص ۱۱۱ و ۱۱۲).

۶- **هنر داستان پردازی و رعایت مراحل تکوین داستان** (زمینه چینی، انگیزش، حوادث، کشمکش و گره‌افکنی، اوج، فرود و گره‌گشایی و نتیجه داستان).

– **شاهنامه:** بیشتر داستان‌های شاهنامه از این حیث، قوی و کامل‌اند؛ به ویژه داستان‌های رستم و اسفندیار، رستم و سهراب، سیاوش، ایرج و سلم و تور و...^{۳۴} و بر شیوه پردازش داستان‌های پس از خود از جمله داستان‌های عیاری تأثیر گذاشته است:

– **سمک عیار:** داستان عاشق شدن خورشید شاه و مه پری، دختر فغفور؛ داستان کشته شدن فرخ‌روز؛ ماجرای دلدادگی آتشک به دلارام و سرخ کافر به ماهانه، دختر ارمن شاه (در صص ۱۲-۳۰ و ۳۴-۴۴ و ۱۶۳ و ۱۶۴ و ۴۰۳-۴۱۰).^{۳۵} علاوه بر کل داستان سمک عیار که ساختاری در حد خود پذیرفتنی دارد.

– **حسین‌گردد:** ماجراهای بیراز خان و پهلوانان و حاکمان و مردم تبریز (صص ۱۰-۳۷)؛ داستان شاه عباس و بابا غیبی (حسین‌گردد) و میر باقر (صص ۴۴-۴۹)، ماجرای حسین‌گردد و آتشی و قراچه خان (صص ۶۱-۶۴)، نبرد یک تنه حسین‌گردد با ازبکان (صص ۶۶-۶۸) و نبردهای حسین‌گردد در دیار هند (صص ۹۸-۱۵۹).

– **امیر ارسلان:** جنگ ارسلان با الماس خان (۲۲-۲۸)؛ داستان هوشنگ و فرخ لقا (۷۰-۱۲۴)؛ رویارویی ارسلان با فولادزره و دیوان دیگر (۲۲۰-۳۴۸)؛ ماجرای وصال ارسلان و فرخ لقا (۳۵۸-۳۶۶).

۷- **قهرمانان و دیگر شخصیت‌ها**

در خصوص مشابهت نام شخصیت‌ها (قهرمانان) این داستان‌ها با شاهنامه نکته درخور توجهی نمی‌توان گفت جز آنکه معدودی از نام‌ها مانند هامان درسمک عیار یا تهمتین (لقب رستم) درحسین‌گردد یا کاووس و هوشنگ در امیرارسلان از شاهنامه و فرهنگ شفاهی متأثر از آن اخذ شده‌اند؛ اما توان و ویژگی‌های جسمی، روحی و اخلاقی برخی از شخصیت‌های این داستان‌ها با برخی از ویژگی‌های شخصیت‌های شاهنامه همانند و بلکه از آنها متأثر است؛ مثلاً سمک، حسین‌گردد و امیرارسلان کم و بیش رونوشت‌هایی خام و ضعیف از رستم‌اند یا مرزبان شاه و خورشیدشاه، شاه عباس و حتی پطرس شاه ویژگی‌هایی از شاهان شاهنامه را با خود دارند.

۸- عناصر و شخصیت‌های خارق العاده

- **در شاهنامه:** ازدها، سیمرخ، دیو سفید، اکوان دیو، زن جادو، اولاد و غندی (دو دیو) و بید و ... و نیز گرز نهصد من (گرزه گاو رنگ)، رخس، سیاه (اسب اسفندیار)، کلاه و پوشش رستم، شیدیز و ...

- **در سمک عیار:** دایه جادو (۱/ صص ۱۵-۶۰)، کمکوک سیاه (۱/ ۵۲-۶۰)، سیمرخ (۲/ ۵۴۸ و ۵۵۳ بعد)، فتاح - سیاه مردم خوار- (۲/ ۱۰۲)، صیحانه جادو (۲/ ۲۴۹ و ۳۲۱)، ملک الموت (۳/ ۲۶۰)، و ...

- **در حسین گرد:** در این داستان، از عناصر و شخصیت‌های ماورائی و جادویی خبری نیست و تأمل در این نکته که یکی از اختلاف‌های اصلی این داستان با شاهنامه و امیرارسلان است - می‌تواند این واقعیت را آشکار کند که هم داستان‌های شاهنامه و هم بسیاری از بخش‌های داستان امیر ارسلان، پیش از سروده شدن، در میان مردم وجود داشته‌اند و ریشه در باورهای مردم دارند. گرچه این وضع در امیر ارسلان، تفاوت‌های آشکاری با شاهنامه دارد؛ چنانکه شاهنامه را ضرورتی اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و سیاسی، بر بیان و بنان فردوسی جاری کرده است و هم این شرایط و هم نبوغ و مهارت و همت و عشق و اشتیاق فردوسی، با داستانی که نقیب الممالک - هر چند با بهره‌گیری از داستان‌های مردمی - برای آرامش خاطر و خواباندن ناصرالدین شاه بر ساخته است قابل قیاس نتواند بود (ضعف الطالب والمطلوب).

اوصاف برخی پهلوانان آن نیز با وجود استقلال، از شاهنامه متأثر است؛ مانند فیل چشم (صص ۹۸، ۹۹)، فیل زور (صص ۹۶، ۹۸ و ۹۹) و گلیم گوش (صص ۱۱۱، ۱۱۲ و ۱۱۳) که شخصیت گلیم گوش، برگرفته از ماجرای برخورد اسکندر با «گوش بستران» در شاهنامه است.^{۳۶}

- **در امیرارسلان:** ازدها (صص ۱۸۷-۱۹۰)، فولاد زره (صص ۲۳۰-۲۴۲)، مادر فولاد زره و دیوانگان دیگر (صص ۲۴۱-۲۴۸ و صص ۲۶۶-۲۷۰)، الهاک دیو (صص ۳۲۲-۳۳۵)، باغ فازهر (ص ۳۵۸)، شیر گویا (ص ۳۵۸) و ...

۹- رازداری و نام پوشی

- **در شاهنامه:** پوشیدن رستم نام خود را از سهراب (۲/ ۹۱۳-۱۳۵۹) و نیز پوشیدن نام خود از اشکبوس همراه با کنایه‌های تند به او:

«کشانی بدو گفت نام تو چیست	تن بی سرت را که خواهد گریست ^{۳۷}
تهمتین چنین داد پاسخ که نام	چه پرسی که هرگز نیابی تو کام
مرا مادرم نام مرگ تو کرد	زمانه مرا پتک ترگ تو کرد» (۳/ ۱۳۹۳-۱۳۹۵)

– **سمک عیار:** وقتی که روح افزا را بزک می‌کند و نام و نشان و ماهیت او را بکلی از مه پری می‌پوشاند (از صص ۴۹-۶۲) و نیز «سمک برخاست و سر در پیش افکند تا او را نشناسد...» (ص ۴۲۰)؛ نیز پوشیدن سمک هویت خود را (در صص ۴۴۲) همچنین رازپوشی-های سمک در حق خورشید شاه (در صص ۴۵-۶۱ و ۱۱۱ و ۱۱۲ و...) و

– **حسین گرد:** زمانی که حسین کرد، اختر خان را می‌کشد ولی نام خود را از شاه عباس و میرباقر می‌پوشاند و خود را «باباغبی» معرفی می‌کند (صص ۴۵-۴۹)

– **امیر ارسلان:** وقتی که امیر ارسلان در رویارویی با همه درباریان پطرس شاه، به ویژه قمر وزیر و شمس وزیر، خود را سیاحی «الیاس» نام معرفی می‌کند (صص ۴۷-۱۱۲)؛ نیز پوشیده بودن نام و هویت پیرزال، سگ- که بعداً روشن می‌شود قمر وزیر است، عتتر (الحاک دیو) و طاووس (انسان فقیر صص ۲۷-۲۹۸) نیز وقتی که با فولادزره روبه‌رو می‌شود و به پرسش او مینی بر «نام تو چیست؟» پاسخ می‌دهد (ص ۲۳۹).

۱۰- مروت و جوانمردی

– **شاهنامه:** بسیاری از داستان‌های شاهنامه، کم و بیش متوجه کردارها و گفتارهای ایثارگرانه و مبلغ اصول مشرب فتوت، بلکه از سرچشمه‌های آن هستند؛ از جمله:

در داستان ایرج و سلم و تور، رفتار و گفتار و پندار ایرج، در نهایت بزرگواری و کرامت و خضوع و انسانیت است؛ چنانکه فردوسی، متأثر از اندوه مرگ او، پیام عظیمش را اعلام می‌کند که (میازار موری که دانه کش است / که جان دارد و جان شیرین خوش است)^{۳۷}؛ در داستان سیاوش، نمونه‌هایی از این جوانمردی دیده می‌شود: به گذر از آتش تن می‌دهد با آنکه بی‌گناه است. از گناه سودابه درمی‌گذرد و نزد پدر از او شفاعت می‌کند. پیمان افراسیاب را می‌پذیرد و به رغم دستور اکید پدر (کاووس شاه)، به گروگان‌ها آسیب نمی‌رساند و صلح را به سر می‌برد (ج ۲، صص ۳۸۷-۴۴۷).

رفتار جوانمردانه کیخسرو با پیران - که سوگند یاد کرده است خونش را بریزد- به پاس جوانمردی‌های پیران ویسه در حق او و پدر و مادرش سیاوش و فرنگیس (۳/صص ۹۰۷-۹۴۸). بزرگواری و مهمان‌نوازی لنبک آبکش (۵/صص ۱۶۰۱-۱۶۰۴). سخاوت شگفت بهرام (۵/۱۶۱۹-۱۶۲۲) و نیز جای‌جای صفحات مربوط به زندگی و رزم و بزم و جنگ و صلح و شکار پهلوانانی چون رستم، اسفندیار، سیاوش و بهرام و شاهانی چون هوشنگ، فریدون، ایرج، کیخسرو و جز آنان.^{۳۸} بسیاری از واژگان جوانمردانه نیز

از شاهنامه به دیگر متون فارسی از جمله آثار مورد بحث راه یافته است. از جمله می‌توان به آزاده، آزادگی، راد و رادی، کریم و کریمان، اهل داد و دهش و جز آن اشاره کرد.

– **سمک عیار:** در این کتاب، با همه رنگارنگی، جوانمردی و رادی و فضایل والای انسانی چون راستی، درست پیمانی، پاکبازی و ایثار، پاکدامنی و بردباری، بیشترین جلوه ممکن را یافته است؛ چنانکه محمدجعفر محجوب، آن را «ستایش نامه دلیری‌ها و جوانمردی‌ها» دانسته است. نکته دیگر اینکه در این کتاب ارزشمند، نه تنها مردان، که زنان هم جوانمردند؛ چنانکه روح افزا در پاسخ سمک عیار – که می‌پرسد: «جوانمردی چیست و پیشه کیست؟» – می‌گوید: جوانمردی از آن جوانمردان است و اگر زنی جوانمردی کند، مرد آن است» (۴۷/۱)

نمونه‌های دیگر: «زرنند چون نگاه کرد سمک رادید ... زبان برگشاد و گفت ای زرنند جوانمردی کن و سر من نگاه‌دار که سر داری و امانت‌داری جراحان را مسلم است ... زرنند جراح سوگند خورد، به یزدان دادار کردگار، که سر تو نگاه دارم و در نسپارم و نیازم و شفقت باز نگیرم و ...» (۸۶/۱)؛ «سمک عیار گفت بر تو پرسیدن نیست که جوانمردان از احوال کس نپرسند مگر خود بگویند» (۸۷/۱)؛ «پس گفت: ای جوانمرد گیتی و ای سرافراز مردان، به زینهار پیش تو آمده‌ام. چه می‌گویی و چه می‌فرمایی. قبول کنی و اگر نه باز گردم. ارغون پهلوان گفت ای پهلوان، تو مرا می‌شناسی ... جهان برهم زخم و زینهار از دست ندهم» (۱/۱)؛ «سمک گفت: ای آزاد مرد، تو کیستی که این جوانمردی به جای من کردی تا حق تو بشناسم» (۴۲۴/۱)؛ «ایشان گفتند: به یزدان دادار کردگار که ما از این آگاهی نداریم، و اگر چنان بودی که دانستیمی هم نگفتیمی و رها کردیمی تا جان ما بر باد شدی، چنان که بی‌حرمتی بر باد نمی‌آید. هم غمز نکردیمی و کس را نسپردیمی که عالم همه نام و ننگ است و هیچ بهتر از جوانمردی نیست، تا ما را جاودان نام جوانمردی بودی» (۲۵۲-۲۵۴)؛ همچنین ج ۱، صص ۳۱-۳۷ و ۳۰۱-۳۰۵ و ج ۲، صص ۱۸۱، ۲۸۸، ۳۶۸-۳۷۰ و ج ۳، صص ۹۲، ۱۷۳ و ۱۸۴-۱۸۶.

– **حسین گوده:** ماجرای ستم اخترخان به درویش فقیر و برخورد جدی و مرگ‌آور حسین کرد با او (صص ۴۳ و ۴۴)، ماجرای شرمساری و اقرار زن مسیح تکمه‌بند به تهمت زدن بر حسین کرد و ممانعت حسین از اینکه مسیح، علیه زنش شمشیر بکشد (صص ۵۰-

۵۴؛ نیز سخاوت حسین کرد (ص ۵۵) و صبوری بهیار و مشعلچی بر معالجه یک ماهه حسین کرد در هند (ص ۱۳۲).

— **امیر ارسلان:** حمایت خواجه طاووس، خواجه کاووس و شمس وزیر از امیر ارسلان تا جایی که شمس وزیر در راه کمک به او تا دم مرگ می‌رود (صص ۶۶-۱۰۰)، وفاداری و خیرخواهی شمس وزیر در حق پطرس شاه (صص ۸۴-۱۰۰)، کمک‌ها و حمایت‌های ملک اقبال شاه و ماه‌منیر از امیر ارسلان (صص ۲۵۴-۳۳۵)، اقدامات مثبت و رفتارهای جوانمردانه امیر ارسلان در حق یارانش در اواخر ماجرا (صص ۳۴۶-۳۶۶)؛ کمک‌های بی‌دریغ پیرزال و راهنمایی‌های پیاپی او از امیر ارسلان (صص ۱۸۵-۲۰۶)؛ کمک‌های پیر زاهد به امیر ارسلان (صص ۳۲۸ و ۳۲۹)؛ مهربانی‌ها و الطاف آصف وزیر نسبت به امیر ارسلان (صص ۲۲۰-۲۲۷).

علاوه بر آنچه گفته شد، وجوه دیگری نیز چون زمان و مکان در شاهنامه و تأثرات احتمالی آثار یاد شده از آن صور خیال، اعم از انواع تشبیهات، به ویژه تشبیهات حسی فراوان، کنایه‌ها و بعضاً مجازاتی که هم در شاهنامه آشکار است و هم به تبع آن در این آثار؛ اوضاع اجتماعی-سیاسی-فرهنگی، و انعکاس آن در شاهنامه و سه اثر مذکور و نکاتی از این دست، قابل بررسی و تحلیل است و این مقاله بیشتر از این را بر نمی‌تابد.

۱۱- **مأموریت‌های بزرگ و طاقت فرسای قهرمانان**

مأموریت‌های دشوار قابل توجهی در هر سه داستان هست که آشکارا متأثر از کارها و مأموریت‌های دشوار رستم و اسفندیار و سیاوش و سهراب و پشتون و توس و بهمن و... است.

نتیجه گیری

۱- به رغم اختلاف آشکار سبک و زبان و درجات کمال و نقص حماسه‌های فارسی و ادبیات عیاری، ارتباطی بین آنها برقرار است و برخی از ویژگی‌های آثار حماسی فارسی و آثار عیاری مشترک‌اند.

۲- شاهنامه فردوسی، هم از نظر شکل و ساختار و عناصر زبانی و بیانی و تصویری و هم از حیث محتوا و مضمون، بر آثار بعد از خود - به ویژه آثار موسوم به داستان‌های عیاری - تأثیرگذار بوده است. گرچه وسعت و دامنه و نیز ژرفا و تنوع موارد تأثیر این کتاب مستطاب بر آثار یاد شده، یکسان نیست؛ به عنوان مثال، این اثرگذاری در سمک عیار - به دلیل نزدیکی زبانی و زمانی و حتی مکانی آن به شاهنامه و نیز وسعت اطلاعات و قدرت و مهارت زبانی و بیانی و داستان‌پردازی فرامرز بن خداداد، به مراتب بیشتر از دو اثر دیگر است و از آن دو نیز، امیر ارسلان، با همه دوری زمانی و زبانی از شاهنامه، به دلیل واقع شدن در عصر اقبال دوباره به آثار سبک خراسانی - به ویژه شاهنامه - و نیز وجود بخش‌هایی از داستان - قبل از تدوین آن - در افواه عام و به تعبیر دیگر، ریشه‌دار بودن آن و همچنین توان و تسلط نسبی نقیب الممالک بر داستان‌پردازی و اطلاعات وافر او، بسیار بیشتر از حسین کرد تحت تأثیر شاهنامه قرار گرفته است.

۳- آنکه خامی زبان حسین کرد و اختصاص آن به عصر صفوی - با همه درهم-ریختگی مکانی‌ای که دارد- و تکرارهای ملال‌آور آن و نیز اهتمام اکید به قتل و غارت، گرچه ممکن است برخی از مردم را به خود جذب کند، بسیار آن را از حد و اندازة حتی مقایسه با شاهنامه دور انداخته است و جز مردمی و عامیانه بودن آن و برخی صحنه‌ها و ابزارهای رزم، چیزی برای عرضه در برابر آفتاب شاهنامه ندارد.

۴- وضع داستان امیر ارسلان - با همه حقارت هدف ارسلان - به دلیل پردازش خوب، ساختار نسبتاً منسجم، برخورداری از عناصر حماسه و ابهام زمانی و مکانی از حسین کرد بهتر است؛ گرچه هیچ‌گاه به قدرت و زیبایی و استواری شکل و غنای معنا و مفهوم سمک عیار نمی‌رسد.

۵- شاهنامه که خود منبع اخذ و الهام مستقیم و غیرمستقیم فرهنگ و ادبیات عامیانه است، خود از جهاتی، از فرهنگ شفاهی و روایی‌ای که حافظان و ناقلان آن هم دهقانان و هم عامه مردم بوده‌اند تأثیر پذیرفته و عملاً بر این نکته ژرف صحنه گذاشته است که از سویی حماسه‌های اصیل و طبیعی، حماسه‌هایی هستند که منبعث از اساطیر، افسانه‌ها و روایات مشترک همه اقوام و مردم یک کشورند و از دیگر سو، این حماسه‌ها هستند که در

کنار اساطیر و ادیان - خواسته و ناخواسته آشکار و پنهان - بر آثار ادبی و فرهنگی و
فکری پس از خود، از جمله ادبیات عامیانه و عیاری تأثیر جدی و ژرف می‌گذارند.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- ر.ک: ذبیح الله صفا، حماسه‌سرایی در ایران، چاپ ششم، تهران: فردوسی، ۱۳۷۴، صص ۹۷-۱۲۰ و حسین رزمجو، قلمرو ادبیات حماسی ایران، چاپ اول (۲ جلد)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۱، ج ۱، صص ۸۱-۸۳ و هلموت ریتر، «فردوسی و شاهنامه»، مجله سیمرخ (نشریه بنیاد شاهنامه فردوسی)، تیرماه ۲۵۳۷ (۱۳۵۷ش)، صص ۴۳ و ۴۴. نیز ر.ک: محمد امین ریاحی، فردوسی (زندگی، اندیشه و شعر او)، چاپ دوم، تهران: طرح نو، ۱۳۷۶، صص ۱۸۴-۳۸۳ و محمدعلی اسلامی ندوشن، «ایران نیز حرفی برای گفتن دارد»، که از باد و باران (مجموعه مقالات) به کوشش دکتر محمود امامی، چاپ اول، تهران: حافظ، ۱۳۶۸، صص ۱۷-۳۱ و مجموعه مقالات موسوم به «نمیرم از این پس که من زنده‌ام» و منوچهر مرتضوی، فردوسی و شاهنامه، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۲، ص ۱۳.
- ۲- در این خصوص ر.ک: ابوالقاسم اسماعیل پور، اسطوره، بیان نمادین، چاپ اول، تهران: سروش، ۱۳۷۷، صص ۱۳ و ۱۴. نیز ر.ک: میرچا الیاده، چشم‌اندازهای اسطوره، ترجمه جلال ستاری، چاپ اول، تهران: توس، ۱۳۶۲، صص ۱۰-۵۰ و میرجلال‌الدین کزازی، رؤیا، حماسه، اسطوره، چاپ دوم، تهران: مرکز، ۱۳۷۶، ص ۱۲۳ و محمدجعفر یاحقی، فرهنگ اساطیر، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و سروش، ۱۳۷۵، مقدمه، صص ۶ و ۷. میرجلال‌الدین کزازی، پیشین، صص ۲-۵. ر.ک: محمد مقدم، جستار درباره مهر و ناهید، چاپ اول، تهران: مرکز ایرانی مطالعات فرهنگ‌ها، دفتر نخست، ۲۵۳۷ (۱۳۵۷ش)، ص ۸۳ و عبدالغنی میرزایف، درباره ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی، چاپ اول، تاجیکستان، استالین آباد: مؤسسه نشریات دولتی تاجیکستان، ۱۹۵۸م، ص ۴۶ و جزآن.
- ۳- ابوالقاسم اسماعیل پور، «چشم‌اندازهای نقد اسطوره‌ای»، نشریه کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۶۸، تیر ۸۲، صص ۲۲-۳۳.
- ۴- م. لوفلر-دلاشو، زبان رمزی افسانه‌ها، ترجمه جلال ستاری، چاپ اول، تهران: توس، ۱۳۶۴، صص ۵۱-۵۴.
- ۵- میرجلال‌الدین کزازی، رؤیا، حماسه، اسطوره، چاپ دوم، تهران: مرکز، ۱۳۷۶، صص ۲-۵.
- ۶- ر.ک: جبران مسعود، الرائد (۲ج)، الطبعة الخامسة، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶، ج ۱، صص ۵۸۹ و اقرب الموارد، ج ۳، ذیل الحماسه و ج ۱۲، ذیل الملحمه. نیز ر.ک: محمدرضا شفیع کدکنی، «انواع ادبی و شعر فارسی»، مجله خرد و کوشش، ش ۱۱ و ۱۲، بهار و تابستان ۱۳۵۲، دوره چهارم، دانشگاه شیراز، ص ۱۱۰ و میرجلال‌الدین کزازی، پیشین، ص ۱۸۶ و ۱۸۷. ذبیح الله صفا، پیشین، صص ۲۴ و ۲۵.
- ۷- میرجلال‌الدین کزازی، پیشین، ص ۱۸۶.

- ۸- ر.ک: ذبیح الله صفا، پیشین، صص ۲۸-۳۳ و ۲۳۷-۲۸۶. و سیروس شمیسا، انواع ادبی، چاپ پنجم، تهران: فردوس، ۱۳۷۶، صص ۵۹-۷۱ و حسینعلی قبادی، تحقیق در نمادهای مشترک حماسه و عرفان با تأکید بر شاهنامه و مثنوی، (رساله دکتری)، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵، صص ۶۲-۱۷۵ و حسین رزمجو، پیشین، صص ۲۸۹-۳۳۰.
- ۹- سیما داد، فرهنگ اصطلاحات ادبی، چاپ دوم، تهران: مروارید، ۱۳۷۵، صص ۱۱۹ و ۱۲۰ و سیروس شمیسا، پیشین، صص ۵۹-۷۱.
- ۱۰- میرجلال الدین کزازی، پیشین، صص ۱۸۶.
- ۱۱- ر.ک: جلال خالقی مطلق، «مطالعات حماسی»، سیمرخ، ش ۵ (پیشین)، صص ۳ و ۴ و ذبیح الله صفا، پیشین، صص ۲۶-۲۸. نیز ر.ک: سیروس شمس، پیشین، صص ۵۱-۵۹ و حسین رزمجو؛ پیشین، ج ۱، صص ۳۱-۳۷.
- ۱۲- ر.ک: عباس آریان پور کاشانی، فرهنگ کامل انگلیسی-فارسی، چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰، ج ۲، صص ۱۷۹۸ و ج ۳، صص ۲۹۹۰.
- ۱۳- ولادیمیر پراپ، ریشه‌های تاریخی قصه‌های پریان، گردآوری و ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ اول، تهران: توس، ۱۳۷۱، پیشگفتار مترجم، صص ۸.
- ۱۴- همان، صص ۵-۴۳. نیز ر.ک: مرتضی فرهادی، «مصادیق شیر، آب و آتش و سفید مانی در فرهنگ ایرانی»، نمایه پژوهش، شماره هفت و هشت.
- ۱۵- در خصوص بررسی و تحقیق در قصه‌های ایرانی، ر.ک: اولریش مارژلف، طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، چاپ اول، تهران: سروش، ۱۳۷۱، صص ۵۱-۲۶۴ و کریستف بلایی و میشل کویی پرس، سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی، ترجمه احمد کریمی حکاک، چاپ اول، تهران: پایروس، ۱۳۶۶.
- ۱۶- علی اکبر دهخدا، لغت نامه، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران (دانشکده ادبیات)، ۱۳۴۱، زیر عنوان عیار.
- ۱۷- محمد معین، فرهنگ فارسی، چاپ هشتم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۲، ج ۲، صص ۲۳۶۷.
- ۱۸- عنصر المعالی کیکاووس بن اسکندر، قابوس نامه، به اهتمام و تصحیح غلامسحین یوسفی، چاپ ششم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱، صص ۲۴۶.
- ۱۹- چنانکه اولاً از همان آغاز، سه تن از بزرگان مشایخ ایران، ابوحامد احمد بن خضرویه بلخی (م. ۲۴۰هـ) و ابوحفص عمر بن سلمه حداد نیشابوری (م. حدود ۲۶۵هـ) و ابوالحسن علی بن احمد بن سهل صوفی پوشنگی (م. ۳۸۴هـ) از سران جوانمردان و فقیان بوده‌اند.
- ۲۰- سعید نفیسی، سرچشمه تصوف در ایران، چاپ نهم، تهران: فروغی، ۱۳۷۷، صص ۱۳۰.

- ۲۱- همان، صص ۱۳۰-۱۶۰. نیز ر.ک: عبدالحسین زرین کوب، جستجو در تصوف ایران، چاپ اول، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۷، صص ۳۴۶-۳۵۴.
- ۲۲- از دسته اول می‌توان به این آثار اشاره کرد:
- کتاب الاعتبار، نوشته مؤیدالدوله ابوالمضفر اسامه بن مرشد بن علی شیزری معروف به اسامه بن منقذ، به عربی (در قرن ششم)
  - فتوت نامه، تألیف نجم‌الدین ابوبکر محمد بن مودود ظاهری تبریزی (۳-۷۱۲ه.ق) به فارسی.
  - تحفة الاخوان، تألیف کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی که نخست به تازی نوشته و خود به فارسی برگردانده است.
  - فتوت نامه، تألیف کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی.
  - فتوت نامه، نوشته عبدالله سمنانی (م. ۷۳۶ه.ق).
  - فتوت نامه، امیر سید علی بن شهاب‌الدین بن میر سید محمد حسینی همدانی (م. ۷۸۶ه.ق).
  - فتوت نامه سلطانی، اثر کمال‌الدین یا معین‌الدین حسین بن علی کاشفی بیهقی هروی، معروف به ملاحسین واعظ کاشفی.
- دو فتوت‌نامه منظوم نیز به جام مانده است:
- ۱- فتوت‌نامه‌ای در ۸۲ بیت، سروده فریدالدین عطار نیشابوری که در چاپ سوم دیوان عطار به تصحیح سعید نفیسی آمده است.
  - ۲- فتوت‌نامه‌ای در ۸۸۳ بیت از شاعری که ناصر و ناصری تخلص می‌کرده و در سال ۶۸۹ ه. آن را به پایان برده و برای یکی از امیران منتسب به فتیان به نام امیرمحمد که او را «اخی» (یکی از القاب فتیان در قرن هفتم به ویژه در آسیای صغیر) نامیده سروده است. این فتوت‌نامه نیز توسط مرحوم سعید نفیسی چاپ شده است (در فرهنگ ایران زمین). (ر.ک: ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران (۵ جلد در ۸ مجلد)، چاپ پانزدهم، تهران: فردوس، ج ۵، بخش ۳، صص ۱۳۲-۱۳۷).
- ر.ک: علی هجویری، کشف‌المحجوب، به تصحیح والتین ژوکوفسکی، چاپ چهارم، تهران: طهوری، ۱۳۷۵، صص ۴۳۹-۴۴۵. نیز ر.ک: کامل مصطفی‌الشیبی، تشیع و تصوف، ترجمه علی رضا ذکاوتی قراگوزلو، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰، صص ۶۲-۷۱.
- ۲۳- از دسته دوم این آثار قابل ذکرند:
- سمک عیار، نوشته فرامرز بن خداداد بن عبدالله الکاتب‌الارجانی (تألیف در سال ۵۸۵ هجری).

- داراب‌نامه بیغمی، نوشته مولانا محمد بیغمی در پایان قرن هشتم و آغاز قرن نهم. توضیح اینکه، این کتاب داستانی تخیلی و عیاروار و رمانس‌گونه است و با داراب‌نامه طرسوسی که زمینه و محتوای روشن تاریخی دارد متفاوت است
- قصه حسین کرد شبستری، متعلق به عصر صفوی.
- امیر ارسلان نامدار (امیر ارسلان رومی)، نوشته میرزا محمدعلی نقیب الممالک، نقال ناصرالدین شاه که دو داستان دیگر به نام ملک جمشید وزرین ملک، ساخته ذهن اوست.
- سام سوار و دختر خاقان چین، که با واسطه‌هایی، از شاطر عباس، نقال کاشانی نقل شده است. (ر.ک: سید ابوالقاسیم انجوی شیرازی، فردوسی‌نامه (مردم و قهرمانان شاهنامه)، چاپ دوم، تهران: علمی، ۱۳۶۳، صص ۲۱۰-۳۲۷).
- بختیارنامه که تحریرهای مختلفی از آن در دست است؛ از جمله، بختیارنامه دقایقی مروزی (موسوم به راحت الارواح).
- اسکندرنامه، که قدیم‌ترین تحریر فارسی آن، مربوط به قرن پنجم است؛ و تحریر دیگری از آن در عصر صفوی پدید آمده است. (ر.ک: ذبیح الله صفا، گنجینه سخن، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۱۶۳-۱۷۴).
- طوطی‌نامه و هزار گیسو و چهل گیسو، داستان‌های مربوط به عصر صفوی و دوره پیش از آن.
- هزار و یک شب عبداللطیف طسوجی که ترجمه الف لیله و لیله است و اصل آن نیز داستان ایرانی «هزار افسان» بوده است. (ر.ک: یحیی آرین پور، از صبا تا نیما، چاپ هفتم، تهران: زوار، ۱۳۷۹، ج ۱، صص ۱۸۲-۱۸۵ نیز ر.ک: سیروس شمیسا، پیشین، صص ۲۰۴ و ۲۰۵ و سیما داد، فرهنگ اصطلاحات ادبی، چاپ دوم، تهران: مروارید، ۱۳۵۷، ص ۱۴۵).
- ۲۴- ر.ک: جمال میرصادقی، ادبیات داستانی، چاپ سوم، تهران: سخن، ۱۳۷۶، صص ۸۳-۸۶.
- ۲۵- برای برخی از این نشانه‌ها، از این آثار کمک گرفته‌ام: جمال میرصادقی، پیشین، صص ۱۰۰-۱۴۲ و محمد جعفر محجوب، «مطالعه در داستان‌های عامیانه فارسی»، کتاب هفته، ش ۷۷، خرداد ۱۳۴۲، صص ۹۹-۱۰۱ و غلامحسین یوسفی، دیداری با اهل قلم، چاپ چهارم، تهران: علمی، ۱۳۷۲، ج ۱، صص ۲۱۹-۲۴۵ و ج ۲، صص ۳-۳۶ و مهران افشاری، هفت لشکر (طومار جامع نقالان)، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۷، دیباچه و محمد دشتی، بررسی داستان‌های عامیانه (پایان نامه کارشناسی ارشد) به راهنمایی دکتر حسینعلی قبادی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۶، صص ۴۴-۵۳.
- ۲۶- بسیاری از این ویژگی‌ها، شبیه ویژگی‌های آثار حماسی-مانند شاهنامه- و بلکه چنانکه با شواهد تأیید خواهد شد، ناشی از آنهاست.

۲۷- چنانکه پیشتر اشاره شد، به عنوان نمونه، یک متن از دوره پیش از صفویه برگزیده‌ایم (سمک عیار)، یک متن از دوره صفویه (حسین کرد شبستری) و یک متن بعد از آن دوره (امیر ارسلان نامدار). البته از این میان، سمک عیار به علت نزدیکی زمانی و زبانی به فردوسی، بسیار بیش از دو اثر دیگر و امیر ارسلان به سبب رواج شاهنامه و اقبال شاهان قاجار به شاهنامه، بیشتر از حسین کرد، از فردوسی و سبک او متأثر بوده است.

۲۸- ر.ک: فرامرز بن خداداد، سمک عیار (۳ جلد)، با مقدمه و تصحیح پرویز ناتل خانلری، چاپ سوم، ۲۵۳۶ (۱۳۵۶ش) تهران: بنیاد فرهنگ ایران، مجلدات سه‌گانه کتاب.

۲۹- ر.ک [نامعلوم]، حسین کرد شبستری، به کوشش سعید قانع، چاپ اول، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۷.

۳۰- ر.ک: محمد علی نقیب‌الممالک، امیر ارسلان نامدار، چاپ دوم، تهران: مزگان، ۱۳۷۸.

۳۱- نیز ر.ک: محمدعلی اسلامی ندوشن، داستان داستان‌ها، چاپ هفتم، تهران: آثار، ۱۳۸۰، صص ۱۳۲-۱۴۰ و محمدامین ریاحی، فردوسی (زندگی، اندیشه و شعر او)، چاپ دوم، تهران: طرح نو، ۱۳۷۶، صص ۱۴-۱۷ و توردی بانو بپردی یوا هزارمین سال سرایش شاهنامه)، تاجیکستان، ۱۳۷۳/۱۹۹۴، زیر نظر محراب اکبریان، ص ۳۰ و دکتر غلامرضا ستوده، «برخی ترکیب‌های ریشه‌ای در شاهنامه فردوسی»، شاهنامه فردوسی پدیده فرهنگی در تمدن جهانی (پیشین)، ص ۵۷.

۳۲- نیز ر.ک: غلامحسین یوسفی، پیشین، ج ۱، صص ۲۴۴ و ۳۷۱.

۳۳- در این خصوص ر.ک: محمود عبادیان، فردوسی و سنت و نوآوری در حماسه‌سرایی، چاپ اول، الیگودرز: گهر، ۱۳۶۹، صص ۱۸۶-۳۰۸ و قدمعلی سرامی، از رنگ گل تا رنج خار، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳، صص ۱۱۱-۲۷۰ و ۳۱۷-۳۲۲ و تئودور نولدکه، حماسه ملی ایران، ترجمه بزرگ علوی، چاپ سوم تهران، سپهر، ۲۵۳۷ (۱۳۵۷ش)، صص ۱۱۶-۱۲۳ و سعید حمیدیان، درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی، چاپ اول، تهران: مرکز، ۱۳۷۲، صص ۴۰۳-۴۳۵.

۳۴- منابع پیشین، نیز ر.ک: حبیب یغمایی، «هنر داستان‌پردازی فردوسی»، مجموعه گفتارهای نخستین مجمع علمی بحث درباره شاهنامه، هرمزگان، ۲۳-۲۷ آبان ۱۳۵۶، از انتشارات بنیاد شاهنامه فردوسی، شهریور ۱۳۵۷، ج ۱، صص ۳۰۲-۳۱۳.

۳۵- نیز ر.ک: غلامحسین یوسفی، پیشین، صص ۲۲۲-۲۲۴.

۳۶- ر.ک: ابولقاسم فردوسی، شاهنامه، چاپ پنجم، تهران: انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰، دفتر اول، ابیات ۱۴۴۹-۱۵۰۳.

۳۷- همان، دفتر اول، ص ۸۰ بیت ۵۲۵.

۳۸- نیز ر.ک: سعید حمیدیان، درآمدی براندیشه و هنر فردوسی، صص ۶۴ به بعد و رضا خاکراه، «آیین جوانمردی در داستان سیاوش»، شاهنامه فردوسی پدیده بزرگ فرهنگی (پیشین)، ص ۴۱ و قدمعلی سرامی، پیشین، صص ۷۲۲- ۷۳۰ و ۷۴۹- ۷۷۰.

۳۹- البته در نسخه ژول مول چنین آمده است: بدو گفت خندان که نام تو چیست تن بی خرد را که خواهد گریست.

منابع

- آریانپور کاشانی، عباس. فرهنگ کامل انگلیسی-فارسی، چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰.
- آراین پور، یحیی. *از صبا تا نیما*، چاپ هفتم، تهران: زوار، ۱۳۷۹، ج ۱
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. «ایران نیز حرفی برای گفتن دارد»، که از باد و باران (مجموعه مقالات) به کوشش دکتر محمود امامی، چاپ اول، تهران: حافظ، ۱۳۶۸.
- ابن اسکندر، عنصر المعالی کیکاووس. *قابوس نامه*، به اهتمام و تصحیح غلامسحین یوسفی، چاپ ششم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- ابن خداداد، فرامرز. *سمک عیار* (۳ جلد)، با مقدمه و تصحیح پرویز ناتل خانلری، چاپ سوم، ۲۵۳۶ (۱۳۵۶ش) تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. *داستان داستان‌ها*، چاپ هفتم، تهران: آثار، ۱۳۸۰.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم. *اسطوره، بیان نمادین*، چاپ اول، تهران، سروش، ۱۳۷۷.
- _____ . «چشم‌اندازهای نقد اسطوره‌ای»، نشریه کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۶۸، تیر ۸۲.
- افشاری، مهران. *هفت لشکر* (طومار جامع نقالان)، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۷.
- الیاده، میرچا. *چشم‌اندازهای اسطوره*، ترجمه جلال ستاری، چاپ اول، تهران: توس، ۱۳۶۲.
- انجوی شیرازی، سید ابوالقاسم. *فردوسی‌نامه* (مردم و قهرمانان شاهنامه)، چاپ دوم، تهران: علمی، ۱۳۶۳.
- بالایی، کریستف و میشل کویی پرس. *سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی*، ترجمه احمدکریمی حکاک، چاپ اول، تهران، پایروس، ۱۳۶۶.
- بیردی یوا، توردی بانو. *هزارمین سال سرایش شاهنامه*، تاجیکستان، ۱۳۷۳/۱۹۹۴، زیر نظر محراب اکبریان.

- پراپ، ولادیمیر. ریشه‌های تاریخی قصه‌های پریان، گردآوری و ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ اول، تهران: توس، ۱۳۷۱.
- حمیدیان، سعید. *درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی*، چاپ اول، تهران: مرکز، ۱۳۷۲.
- خاکراه رضا. «آیین جوانمردی در داستان سیاوش»، شاهنامه فردوسی پدیده بزرگ فرهنگی
- خالقی مطلق، جلال. «مطالعات حماسی»، سیمرخ، ش ۵ (پیشین).
- داد، سیما. *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، چاپ دوم، تهران: مروارید، ۱۳۷۵.
- دشتی، محمد. بررسی داستان‌های عامیانه (پایان نامه کارشناسی ارشد) به راهنمایی دکتر حسینعلی قبادی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۶.
- دلاشو، م. لوفلر- زبان رمزی افسانه‌ها، ترجمه جلال ستاری، چاپ اول، تهران: توس، ۱۳۶۴.
- دهخدا، علی اکبر. لغت نامه، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران (دانشکده ادبیات)، ۱۳۴۱.
- رزمجو، حسین. *قلمرو ادبیات حماسی ایران*، چاپ اول (۲ جلد)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۱، ج ۱.
- ریاحی، محمد امین. *فردوسی (زندگی، اندیشه و شعر او)*، چاپ دوم، تهران: طرح نو، ۱۳۷۶.
- ریتر، هلموت. «فردوسی و شاهنامه»، مجله سیمرخ (نشریه بنیاد شاهنامه فردوسی)، تیرماه ۲۵۳۷ (۱۳۵۷ش).
- زرین کوب، عبدالحسین. *جستجو در تصوف ایران*، چاپ اول، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۷.
- ستوده، غلامرضا. «برخی ترکیب‌های ریشه‌ای در شاهنامه فردوسی»، شاهنامه فردوسی پدیده فرهنگی در تمدن جهانی.
- سرامی، قدمعلی. *از رنگ گل تا رنج خار*، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳.
- شفیع کدکنی، محمدرضا. «انواع ادبی و شعر فارسی»، مجله خرد و کوشش، ش ۱۱ و ۱۲، بهار و تابستان ۱۳۵۲، دوره چهارم، دانشگاه شیراز.

- شمیسا، سیروس. *انواع ادبی*، چاپ پنجم، تهران: فردوس، ۱۳۷۶.
- الشیبی، کامل مصطفی. *تشیع و تصوف*، ترجمه علی رضا ذکاوتی فراگوزلو، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰.
- صفا، ذبیح الله. *تاریخ ادبیات در ایران* (۵ جلد در ۸ مجلد)، چاپ پانزدهم، تهران: فردوس، ج ۵، بخش ۳.
- _____، *گنجینه سخن*، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳، ج ۲.
- _____، *حماسه سرایی در ایران*، چاپ ششم، تهران: فردوسی، ۱۳۷۴.
- عبادیان، محمود. *فردوسی و سنت و نوآوری در حماسه سرایی*، چاپ اول، الیگودرز: گهر، ۱۳۶۹.
- فردوسی، ابولقاسم. *شاهنامه*، چاپ پنجم، تهران: انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰.
- فرهادی، مرتضی. «مصادیق شیر، آب و آتش و سفید مانی در فرهنگ ایرانی»، *نمایه پژوهش*، شماره هفت و هشت، صص
- قبادی، حسینعلی. *تحقیق در نمادهای مشترک حماسه و عرفان با تأکید بر شاهنامه و مثنوی*، (رساله دکتری)، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵
- کزازی، میرجلال‌الدین. *رؤیا، حماسه، اسطوره*، چاپ دوم، تهران: مرکز، ۱۳۷۶.
- مارژلف، اولریش. *طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، چاپ اول، تهران: سروش، ۱۳۷۱.
- مجموعه مقالات «*نمیرم از این پس که من زنده‌ام*».
- محجوب، محمد جعفر. «مطالعه در داستان‌های عامیانه فارسی»، کتاب هفته، ش ۷۷، خرداد ۱۳۴۲.
- مرتضوی، منوچهر. *فردوسی و شاهنامه*، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۷۲.
- مسعود، جبران. *الرائد* (۲ج)، الطبعة الخامسة، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶، ج ۱.
- معین، محمد. *فرهنگ فارسی*، چاپ هشتم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۲، ج ۲.

- مقدم، محمد. *جستار درباره مهر و ناهید*، چاپ اول، تهران: مرکز ایرانی مطالعات فرهنگ‌ها، دفتر نخست، ۲۵۳۷ (۱۳۵۷ش).
- میرزایف، عبدالغنی. *درباره ابو عبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی*، چاپ اول، تاجیکستان، استالین آباد: مؤسسه نشریات دولتی تاجیکستان، ۱۹۵۸م.
- میرصادقی، جمال. *ادبیات داستانی*، چاپ سوم، تهران: سخن، ۱۳۷۶.
- [نامعلوم]، حسین کرد شبستری، به کوشش سعید قانعی، چاپ اول، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۷.
- نفیسی، سعید. *سرچشمه تصوف در ایران*، چاپ نهم، تهران: فروغی، ۱۳۷۷.
- نقیب‌الممالک، محمد علی. *امیر ارسلان نامدار*، چاپ دوم، تهران: مژگان، ۱۳۷۸.
- نولدکه، تئودور. *حماسه ملی ایران*، ترجمه بزرگ علوی، چاپ سوم، تهران، سپهر، ۲۵۳۷ (۱۳۵۷ش)
- یاحقی، محمد جعفر. *فرهنگ اساطیر*، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و سروش، ۱۳۷۵.
- هجویری، علی. *کشف المحجوب*، به تصحیح والتین ژوکوفسکی، چاپ چهارم، تهران، طهوری، ۱۳۷۵.
- یغمایی، حبیب. «هنر داستان‌پردازی فردوسی»، مجموعه گفتارهای نخستین مجمع علمی بحث درباره شاهنامه، هرمزگان، ۲۳-۲۷ آبان ۱۳۵۶، از انتشارات بنیاد شاهنامه فردوسی، شهریور ۱۳۵۷.
- یوسفی، غلامحسین. *دیداری با اهل قلم*، چاپ چهارم، تهران، علمی، ۱۳۷۲.